

ŽYMAUS BIOLOGO, ZOOPSICHOLOGO JANO DEMBOVSKIO VEIKLA VILNIUJE 1934–1944 M.

Alina Šveistytė, Violeta Apšegaitė

*Vilniaus universiteto Ekologijos institutas, Akademijos g. 2, LT-08412 Vilnius, Lietuva
El. paštas apviola@ekoi.lt*

Anotacija. Žymus mokslininkas, biologas, zoopsichologas profesorius Janas Bohdanas Dembovskis (Jan Bohdan Dembowski) (1889–1963) 1934–1944 m. gyveno Vilniuje. 1934–1939 m. buvo Stepono Batoro universiteto bendrosios biologijos profesorius. Šalia pedagoginio darbo vykdė mokslinius eksperimentus, tiriančius gyvūnų elgseną ir protistų fiziologiją. Gyvūnų elgsena buvo nauja mokslo kryptis Vilniaus universitete. 1940–1941 m. J. Dembovskis paskelbė nemažai evoliucijos teoriją populiarinančių straipsnių. Dėl politinės situacijos 1941–1944 m. buvo nepalankūs prof. J. Dembovskio mokslinei veiklai ir net pavojingi jo gyvenimui. 1944 m. profesorius išvyko iš Vilniaus.

Reikšminiai žodžiai: J. Dembovskis, Vilnius, Stepono Batoro universitetas.

Įvadas

Gyvūnų elgesio problema, nors tik teoriniu lygmeniu, buvo domimasi dar tarpukario Lietuvoje. Pažymėtina prof. Konrado Aleksos veikla (Aleksa 1931). Gerokai vėliau, nuo 1967 m., Lietuvos mokslų akademijos Zoologijos ir parazitologijos institute pradėta tirti feromonų įtaka vabzdžių elgsenai (Skirkevičius, Skirkevičienė 1992), o nuo 1975 m. – paukščių elgsenos mechanizmai (Šveistytė, Jurkevič 2002). Tačiau reikia nepamiršti, kad pirmoje XX a. pusėje 10 metų Vilniuje gyveno ir Stepono Batoro universitete (SBU) dirbo iš Lenkijos atvykęs žymus mokslininkas, biologas, protistų fiziologas, zoopsichologas prof. Janas Dembovskis. Mūsų mokslinėje spaudoje šis žymus mokslininkas mažai minimas. Apie jį trumpai rašyta tik keliose monografijose (Arnastauskienė, Jakimavičius 1975; Biziulevičius 1999). Savo straipsniu norime užpildyti šią mūsų istorijos spragą.

Trumpa biografija

Apie prof. J. Dembovskį lenkų spaudoje rašyta palyginti nemažai (Szlep 1955; Dryl, Kuźnicki 1964; Kuźnicki 1964; 1968). Tačiau jo biografijoje Vilniaus laikotarpis aprašytas neišsamiai: dažniausiai tik minimi Vilniuje gyventi metai ir profesoriaus darbas SBU. Todėl mus labiausiai ir domina J. Dembovskio mokslinė veikla Vilniuje. Siekiant parodyti, kokio lygio mokslininkas atvyko dirbti į SBU, apžvelgiami ankstesni J. Dembovskio moksliniai darbai bei jo pasaulėžiūra.

Janas Bohdanas Dembovskis gimė 1889 m. gruodžio 26 d. Peterburge. Tėvas Kazimieras buvo inžinierius technologas, motina – Jozefa Mazurkevič. J. Dembovskis nuo mažens buvo linkęs į gamtos mokslus, pasižymėjo gabumais kalboms, muzikai. 1907 m. baigė vidurinį mokslą Tambove, 1912 m. – Peterburgo universitetą. Paskirtas šios aukštosios mokyklos Bestuburių zoologijos katedros asistentu. 1914 m. buvo išsiųstas tobulintis į Vieną. Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, 2 metus buvo internuotas. Skurdo, sirgo šiltine. Vienoje dirbo Biologinių tyrimų institute (Kuźnicki 1964). 1918 m. atvyko į Varšuvą ir pradėjo dirbti M. Nenckio eksperimentinės biologijos institute. Pradžioje dirbo asistentu, vėliau – Morfologinio padalinio Biologijos skyriaus vadovu, o nuo 1933 m. – instituto direktoriumi (Szlep 1955). 1920 m. Varšuvos universitete apgynė disertaciją filosofijos daktaro laipsniui įgyti. 1922 m. J. Dembovskiui suteikiamas docento vardas (Dryl, Kuźnicki 1964). Tuo laikotarpiu, gavęs Rokfelerio stipendiją, buvo išvykęs dirbti biologinėse stotyse Prancūzijoje, Italijoje, JAV. Anksčiau buvo dirbęs jūrinėse Jūrinės biologijos stotyse Murmansko pakrantėje ir Bergene (Brzęk 1988).

Gyvendamas Lenkijoje, skaitė biologijos paskaitas Lenkijos nepriklausomoje aukštojoje mokykloje ir Varšuvos universitete (Szlep 1955). 1934 m. J. Dembovskis atvyksta į Vilnių, į Stepono Batoro universitetą. Iki 1939 m. dirbo Biologijos katedros vedėju, profesoriumi. Vilnių išvadavus iš vokiečių okupacijos, 1944 m. J. Dembovskis išvyko į Maskvą. Ten dirbo mokslo atašė Lenkijos ambasadoje. Be to, dirbo Medicinos mokslų akademijos Eksperimentinės biologijos institute (Szlep 1955).

1947 m. grįžęs į Lenkiją iki 1960 m. buvo M. Nenckio eksperimentinės biologijos instituto direktoriumi (pradžioje Lodzėje, nuo 1954 m. – Varšuvoje). Nuo 1952 m. – Lodzės universiteto, vėliau Varšuvos instituto profesorius. Reikia paminėti, kad J. Dembovskis nuo 1933 m. buvo Varšuvos mokslo draugijos narys, 1952–1957 m. – Lenkijos mokslų akademijos prezidentas ir tais pačiais metais – Seimo maršalka (Wielka ... 2002). 1960 m. – J. Dembovskis jau profesorius emeritas. Mirė 1963 m. rugsėjo 22 d. Varšuvoje (Kuźnicki 1968).

Mokslinė veikla iki atvykstant į Vilnių

Savo mokslinę veiklą J. Dembovskis pradėjo mokydamasis ir dirbdamas Peterburgo universitete. J. Dembovskio vadovas ir pirmasis mokytojas buvo žymus bestuburių zoologijos profesorius Valentinas Dogelis (1882–1955), Aleksandro Dogelio sūnus (Большая ... 1977). Norėtume atkreipti dėmesį, kad A. Dogelis (1852–1922), embriologijos, histologijos, anatomijos specialistas, Tomsko ir Peterburgo universitetų profesorius, gimė Lietuvoje, Panevėžyje. Jo tėvas buvo gimnazijos tarnautojas, prižiūrintis mokinių elgesį. A. Dogelis mokėsi Kaune. Tėvui mirus, globojamas dėdės, tęsė mokslus ir baigė mediciną Kazanėje (Biziulevičius 1999).

J. Dembovskis per pirmuosius mokslinio darbo metus atliko eksperimentus su protistais ir bestuburiais. Šių grupių gyvūnams ir eksperimentiniam darbui J. Dembovskis liko ištikimas visą savo gyvenimą. Ir Vienoje (1914–1918 m.) Biologinių tyrimų institute pas Hansą Przibramą taip pat dirbo eksperimentinės zoologijos srityje (Dryl, Kuźnicki 1964).

Iš J. Dembovskio mokslinių darbų bibliografijos (Dryl, Kuźnicki 1964) matyti, kad jau trečiojo dešimtmečio pradžioje pradėjo domėtis ne tik protistų ir bestuburių fiziologija, bet ir jų elgsena. Jo pagrindiniai tyrimo objektai buvo: protistas paprastoji klumpelė (*Paramecium caudatum*), apsiuvų lervos (*Molanna angustata*) ir krabai (*Dromia vulgaris* ir *Uca pugillator*). Buvo tiriami jų judėjimo dėsningumai, mitybos, apsauginė elgsena, geotaksis ir kiti tropizmai bei instinkto problema. Šių grupių, ypač protistų, fiziologija ir elgsena buvo mažai tyrinėta, todėl J. Dembovskio įnašas į šią sritį yra labai reikšmingas. Mokslininkas tyrimuose ypač akcentavo aplinkos įtaką protistų ir kitų gyvūnų fiziologiniams procesams bei elgsenai. Remdamasis savo gausiais klumpelės tyrimais, jis teigė, kad negalime žiūrėti į vienląstę klumpelę kaip į kokį mechanizmą. Klumpelė, nors ir vienląstė, – gyvas organizmas ir kaip kiekvienas gyvas organizmas gyvena tam tikroje aplinkoje, reaguoja į ją, vengia kenksmingų ir aktyviai ieško naudingų sąlygų. J. Dembovskio nuomone, gamtinės aplinkos dirgiklių sukelta klumpelės elgsena gali būti paaiškinta ne tropizmais, o jų organizmo diferencijuotu jautrumu. Klumpelei tropizmas pasireiškia tik esant dirbtiniams dirgikliams, pavyzdžiui, elektrai. Tirdamas gyvūnų instinktus, J. Dembovskis nustatė, kad įgimta elgsena yra labai plastiška: gyvūnai lengvai prisitaiko prie naujų aplinkos sąlygų (Дембовский 1959).

J. Dembovskis gyvūnų elgsenos problemomis domėjosi visą gyvenimą. Savo eksperimentinių zoologijos darbų tikslus aiškiai apibrėžė „Gyvūnų psichologijos“ rusiško leidinio įvade. Jis rašė, kad žmogaus psichikos evoliucija vyko savitu, kitokiu keliu nei gyvūnų. Tačiau žmogaus psichika negalėjo staigiai atsirasti; ji vystėsi laipsniškai, o jos evoliuciją galime suprasti tik susipažinę su gyvūnų psichine veikla. Todėl turime tirti gyvūnų psichiką ir plėtoti eksperimentu paremtą zoopsichologijos mokslą (Дембовский 1959).

Nors J. Dembovskis eksperimentavo su protistais ir bestuburiais, tačiau jo domėjimasis gyvūnų elgsena apėmė visų klasių gyvūnus. Tai rodo jo parašytos labai populiarios knygos, kurios ne kartą buvo išleistos pakartotinai ir išverstos į kitas kalbas. Labiausiai pažymėtinos yra „Vieno pirmuonio istorija“ (1924), „Gyvūnų psichologija“ (1946), „Beždžionės psichologija“ (1948) (Dryl, Kuźnicki 1964).

J. Dembovskis savo eksperimentinių darbų rezultatus publikavo moksliniuose žurnaluose nuo 1922 iki 1950 m. Jo straipsniai buvo spausdinami lenkų, vokiečių, rusų ir anglų kalbomis (Dryl, Kuźnicki 1964). Be to, eksperimentinių darbų rezultatus plačiai aprašė ir knygose.

J. Dembovskis buvo didelis mokslo populiarintojas. Yra parašęs nemažai straipsnių, kuriuose nagrinėjamos įvairios biologinės problemos, pavyzdžiui, mokslo metodologijos, transplantacijos, regeneracijos, embriologijos, morfologijos, gyvūnų tropizmo, gyvūnų protinių sugebėjimų ir kt. Straipsnius spausdino periodiniuose žurnaluose „Wszechświat“, „Wiedza i Życie“ ir kituose (Dryl, Kuźnicki 1964).

Mokslinė veikla Vilniuje

Prof. J. Dembovskis į Vilnių atvyko 1934 m. būdamas visiškai susiformavęs kaip mokslininkas (žr. pav.). Jau buvo atlikta daug eksperimentinių darbų, susiformavusi

1 pav. Stepono Batoro universiteto profesorius J. Dembovskis. 1934 m. Fot. J. Bulhakas (Kuźnicki 1968)

Fig 1. J. Dembowski, Professor of Stephan Bator University, in 1934. Photo by J. Bułhak (Kuźnicki 1968)

aiški mokslinė pasaulėžiūra. Dar būdamas Peterburgo universiteto studentas, parašė straipsnį, kuriame kritiškai išanalizavo Hanso Dryšo (Hans Driesch) vitalistines pažiūras. Šis straipsnis parodė jaunojo J. Dembovskio materialistines nuostatas, kuriomis jis vadovavosi visą gyvenimą (Szlep 1955).

Evoliucija buvo J. Dembovskio teorinių svarstymų sritis. Jo inauguracinė kalba Vilniuje taip pat buvo skirta evoliucijos klausimams. Savo paskaitose universitete daug dėmesio skyrė šiai temai (Szlep 1955).

Pirmaisiais XX a. dešimtmečiais, kai vyravo nesusikalbėjimas tarp daugelio genetikų ir Darvino evoliucijos teorijos šalininkų, J. Dembovskis, kuris visada savo eksperimentiniuose tyrimuose daug domėjosi aplinkos sąlygų įtaka organizmo vystymuisi, jo elgsenai, pritarė Darvino teorijai ir kritiškai vertino Veismano, Morgano ir kitų genetikų koncepcijas. Tai atsispindi ir jo straipsniuose, rašytuose 1919, 1924, 1926, 1927 m. (Dryl, Kuźnicki 1964).

Iki 1933 m. SBU Biologijos katedra priklausė Medicinos fakultetui. 1933–1934 m. ji perkelta į Matematikos ir gamtos mokslų fakultetą. Tais metais katedros vedėjo vieta buvo laisva (Sklad ... 1933/34). 1934 m. J. Dembovskis gavo paskyrimą dirbti profesoriumi SBU (Kuźnicki 1964). 1934–1935 m. SBU struktūroje prof. J. Dembovskis jau nurodomas kaip katedros vedėjas (Sklad ... 1933/34; 1934/35).

Kodėl profesorius J. Dembovskis, dirbęs Varšuvoje ir pradėjęs vadovauti institutui, išvyko dirbti į Vilnių, tuomet buvusį provincijos miestą? Atsakydama į šį klausimą jo darbų apžvalgininkė R. Szlep (1955) nurodo, kad J. Dembovskio ir universiteto valdžios pažiūros buvo skirtingos. Tai apsunkino sąlygas gauti Varšuvos universiteto katedros vedėjo vietą. Be to, kaip rašo jo biografas (Kuźnicki 1964), Varšuvoje J. Dem-

bovskio materialinė padėtis nebuvo labai gera. Finansiniai sunkumai vertė dirbti ir biologijos mokytoju vidurinėje mokykloje. Turbūt dėl šių priežasčių prof. J. Dembovskis pasirinko Vilnių.

Prof. J. Dembovskio veikla 1934–1939 m. Biologijos (dar vadinama Bendrosios biologijos) katedroje, kaip ir kitose, darbuotojų skaičius buvo nedidelis. Pavyzdžiui, 1938–1939 m. katedroje dirbo vedėjas – prof. J. Dembovskis, vyresnysis asistentas dr. Maksas Cheifecas, vyresniojo asistento pagalbininkas – Vladzimeras Gorskis, laborantas – Rostislavas Krotas, pasiuntiniai (*woźni*) – Kazimieras Raišys ir Zygmuntas Marcinkianas (Rocznik ... 1938–1939). Sprendžiant iš pavardžių, J. Dembovskio katedros personalą sudarė įvairių tautybių žmonės. Pažymėtina, kad mūsų buvęs bendradarbis dr. R. Krotas (1916–1996) savo mokslinę biologo karjerą pradėjo vadovaujamas prof. J. Dembovskio. R. Krotas, gimęs Tambove, 1933 m. baigė vidurinę mokyklą Vilniuje. 1952 m. baigė mokslus Vilniaus universiteto Gamtos mokslų fakultete. Visą tolesnį savo gyvenimą dirbo Lietuvos MA biologiniuose instituteuose. 1963 m. apgynė biologijos mokslų kandidato disertaciją (Arnastauskienė, Jakimavičius 1975). R. Krotas palaidotas Vilniuje, stačiatikių kapinėse.

SBU paskaitų sąrašuose (Spis ... 1934/35; 1936/37; 1937/38; 1938/39) yra nurodytos prof. J. Dembovskio skaitomos paskaitos. Jis skaitė bendrosios biologijos kursą I, II, III, IV kurso studentams Matematikos ir gamtos mokslų fakultete. Paskaitos buvo skaitomos visus akademinius metus. Nuo 1936 m. vadovavo magistrantų eksperimentinės biologijos pratyboms. Be to, prof. J. Dembovskis skaitė bendrosios biologijos paskaitas ir vedė biologijos pratybas I ir II kurso medikams. Medicinos fakulteto farmacijos skyriuje skaitė zoologijos ir parazitologijos paskaitas ir vedė pratybas I kurso studentams.

Vilniaus universiteto Rankraščių skyriuje yra išlikęs J. Dembovskio mašinėlė spausdintas bendrosios biologijos kurso, skirto II kurso medikams ir I kurso farmacininkams, rankraštis (Dembowski 1937a). Rankraščio apimtis – 231 puslapis, 127 ranka piešti paveikslai. Daug lentelių, nors jos nenumuotos. Nėra literatūros sąrašo, tačiau rankraščio tekste minimos mokslininkų pavardės. Šiame darbe yra aptariamos medikams svarbios bendrosios biologijos problemos. Tai gyvybė ir jos kilmė, mitogenezė, ląstelės sandara, jos dalijimasis, kaulų sandara, organizmo vystymasis, regeneracija, mini mi Veismano, Mendelio, Morgano ir kitų genetikų darbai. Taip pat yra didelis skyrius, kuriame aptariama visų klasių gyvūnų psichologija. Tai rodo, kad J. Dembovskis jau tuo metu turėjo daug mokslinių žinių apie gyvūnų elgseną ir vėliau jas panaudojo savo knygoje „Gyvūnų psichologija“ ir „Beždžionių psichologija“. Bendrosios biologijos paskaitos baigiamos evoliucijos teorijos ir Darvino teorijos skyriais. Nors tituliniam lape nurodyta, kad paskaitos skirtos ir farmacininkams, tačiau tuo metu farmacininkams nebuvo dėstomas bendrosios biologijos kursas.

Kaip nurodo J. Dembovskio darbų apžvalgininkė R. Szlep (1955), Biologijos katedroje tvyrojo gyva mokslo diskusijų atmosfera. J. Dembovskio vaidmuo joje buvo ryškus. Be to, jis buvo Lenkijos M. Koperniko gamtininkų draugijos Varšuvos ir Vilniaus skyrių vadovas, nuo 1929 iki 1939 m. – šios draugijos leidžiamo populiaraus mokslinio žurnalo „Wschświat“ redaktorius. Į šią veiklą buvo įtraukęs ne tik žymių mokslininkų, bet ir

jaunimo (Kuźnicki 1968). J. Dembovskio iniciatyva buvo įkurta Vilniaus biologų draugija, kuriai 1936–1939 m. pats vadovavo (Arnastauskienė, Jakimavičius 1975). J. Dembovskis buvo ir Vilniaus mokslo bičiulių draugijos narys (Kuźnicki 1964).

Prof. J. Dembovskis Vilniaus universitete ne tik propagavo gyvūnų elgsenos mokslinių sprendimų idėją, bet ir atliko protistų fiziologinius tyrimus. Čia dirbdamas parašė straipsnį, nagrinėjantį instinkto problematiką (Dembowski 1937b). J. Dembovskio katedroje buvo vykdomi tyrimai, aiškinantis klumpelės dalijimosi ritmiškumą ir priklausomybę nuo paros laiko. Minėtų tyrimų rezultatai paskelbti 1938 m. (Dembowski 1938). Šiuo laikotarpiu taip pat buvo tiriama ir klumpelės adaptacija prie vienvalečių metalų druskų jonų. Tyrimų duomenys buvo publikuoti jau karo metu TSRS mokslinėje spaudoje (Дембовский 1942).

Kaip jau buvo minėta, J. Dembovskis vadovavo magistrantų darbams. Galima manyti, kad magistrantai galėjo būti jo mokslinių tyrinėjimų padėjėjai. Tą prielaidą paremia ir L. Kuznickio (Kuźnicki 1964) nuoroda, kad tyrimuose dalyvavo 12 darbuotojų, o juk iš viso Biologijos katedroje buvo tik 6 personalo nariai.

Be minėtų straipsnių, prof. J. Dembovskiui gyvenant Vilniuje, 1934 m. išėjo knygos „Vienaląsčio pirmuonio istorija“ antras, ne tik pakartotinis, bet ir gerokai papildytas, leidimas. Knyga išėjo beveik du kartus didesnės apimties, kiek pakeistas ir jos pavadinimas. Vilniuje mokslininkas parašė knygą „Darvinas“ (Dembowski 1936), vėliau išėjo keturi jos leidimai.

Be to, manoma, kad Vilniuje profesorius pradėjo rašyti dar dvi knygas: „Gyvūnų psichologija“ ir „Beždžionių psichologija“. J. Dembovskis 1944 m. rudenį išvyko į Maskvą, o šios knygos buvo išleistos 1946 m. Varšuvoje. Reikia pažymėti, kad pakartotinai leidžiamos knygos buvo naujai papildomos. Pavyzdžiui, „Gyvūnų psichologijos“ (Дембовский 1959) ir „Beždžionių psichologijos“ (Дембовский 1963) pakartotiniuose leidimuose yra cituojama nauja mokslinė literatūra.

Dirbdamas Vilniuje, J. Dembovskis taip pat rašo straipsnius į mokslą populiariančius žurnalus „Wszzechświat“ ir „Wiedza i życie“. Šiuose žurnaluose paskelbė šešis straipsnius aktualiais biologijos klausimais. Tai straipsniai apie bendrosios morfologijos, embriologijos problemas, apie chromatino vaidmenį ląstelėje bei gyvūnų tropizmus. Taip pat buvo svarstoma ir apie meno bei mokslo panašumą (Dryl, Kuźnicki 1964).

Prof. J. Dembovskis į Vilnį atvyko kartu su žmona Stanislava Viktorija Dembovska (1891–1962), kurios moksliniai interesai buvo artimi jos vyrui. Gimusi Maskvoje, baigusi Maskvos universiteto zoologijos specialybės studijas, 1918 m. ji atvažiavo į Lenkiją. Dirbo tuose pačiuose institute, kaip ir jos vyras. Vykė tyrimus protistų fiziologijos ir regeneracijos srityje. 1928 m. S. Dembovska buvo suteiktas docento vardas (Brzęk 1988). SBU mokslo darbuotojų sąrašuose jos pavardės nėra, tačiau S. Biziulevičius (1999) nurodo, kad S. Dembovska Vilniuje dirbo kartu su vyru. Gyvendama Vilniuje 1938 m. S. Dembovska paskelbė mokslinį straipsnį apie badavimo įtaką protisto reorganizacijai ir 1935 bei 1937 m. du straipsnius mokslo populiarinimo žurnaluose (Dryl, Kuźnicki 1964).

Prof. J. Dembovskio veikla 1940–1944 m. 1939 m. gruodį Vilniuje vietoje lenkiško universiteto (SBU) formuojant lietuvišką, iš darbo neturėjo būti atleidžiamas nė vienas SBU darbuotojas. Tik visi turėjo pripažinti Lietuvos Respublikos jurisdikciją. Tačiau daugelis iš jų manė, kad bendradarbiauti su lietuviais bet kokia forma yra nusikaltimas. Tragediją patyrusi Lenkijos valstybė niekaip nenorėjo pripažinti, kad ji buvo aneksavusi Lietuvos sostinę (Jegelevičius 1994a). Prof. J. Dembovskis neperėjo dirbti į lietuvišką Vilniaus universitetą. 1939–1941 m. lenkiškas SBU pradėjo veikti pagrindyje. Pagrindinis Medicinos fakultetas, atrodo, veikė jau 1939 m. ir jame iki 1940 m. pabaigos biologijos paskaitas skaitė prof. J. Dembovskis ir jo vyresnysis asistentas M. Cheifecas (Zaszwot 1993). Nurodoma, kad paskaitos buvo skaitomos tik pirmo kurso studentams pirmame semestre, todėl vėlesniais metais, kai nebuvo priimami studentai į pirmą kursą (išskyrus 1944 m.), J. Dembovskis tikriausiai paskaitų neskaitė. R. Zablotniakas savo knygoje apie slaptas medicinos studijas tarp Medicinos fakulteto tarybos narių taip pat nurodo ir J. Dembovskį (Jegelevičius 1994b). Tačiau slapto Matematikos ir gamtos mokslų fakulteto, veikusio 1941–1944 m., struktūroje nenurodytos nei bendrosios biologijos paskaitos, nei J. Dembovskio pavardė. Bendrame slapto universiteto profesorių sąrašė prie J. Dembovskio pavardės yra parašyta „Gamtos matematikos ir Medicinos fakultetas, biologija, tik pirmas semestras“ (Zaszwot 1993), o prie M. Cheifeco pavardės nurodytas tik Medicinos fakultetas. J. Dembovskio mokslinių darbų tyrėjas R. Szlep (1955) pažymi, kad 1939 m. uždarius SBU, Biologijos katedros darbuotojų užsiėmimai vykdavo prof. J. Dembovskio bute.

Neaišku, kokią pragyvenimo šaltinį 1940–1944 m. turėjo prof. J. Dembovskio šeima. R. Szlep (1955) savo straipsnyje rašo, kad J. Dembovskis 1940–1941 m. skaitė keletą viešų darvinizmo paskaitų Marksizmo-leninizmo universitete Vilniuje. Tuo metu Vilniuje dar nebuvo Marksizmo-leninizmo universiteto, bet buvo Marksizmo-leninizmo katedra Vilniaus universitete. Gali būti, kad J. Dembovskis skaitė paskaitas šioje katedroje.

Ir šiuo laikotarpiu J. Dembovskis rašė mokslo populiarinimo straipsnius į 1940–1941 m. ėjusius laikraščius. 1940 m. laikraštyje „Kurjer Willeński“ pasirodė jo straipsnis apie žymų rusų fiziologą I. P. Pavlovą (Dembowski 1940). 1941 m. 17 jo straipsnių apie Darviną ir evoliuciją buvo išspausdinti tuo metu ėjusiame laikraštyje „Prawda Wileńska“ (šis laikraštis buvo miesto ir apskrities vykdomojo komiteto organas). Visi šie straipsniai į J. Dembovskio bibliografiją (Dryl, Kuzńicki 1964) neįtraukti galbūt todėl, kad jie yra spausdinti laikraščiuose. Tačiau šių straipsnių mokslinis lygis rodo, kad jie parašyti žinovo ir yra labai informatyvūs. Juose išdėstyta visa evoliucijos mokslo raida. Pirmasis straipsnis yra apie Darviną (Dembowski 1941a). Kiti 16 straipsnių laikraštyje „Prawda Wileńska“ spausdinti vienu pavadinimu „Darvinizmo pagrindai“ (Dembowski 1941b). Juose aptariami šie klausimai: evoliucijos mintis senovėje, Renesanso laikotarpiu, Galilėjus (Nr. 59); organizmų klasifikacija, Linėjus, Buffonas (Nr. 60); Lamarco evoliucijos teorija (Nr. 61); tolesnis evoliucijos teorijos likimas – St. Hilaire, Cuvier Lyeel (Nr. 62); Anglijos ūkio raida, dariusi įtaką Darvino pažiūroms (Nr. 63); Darvino biografija ir darbai (Nr. 64); natūralios atrankos teorija (Nr. 65); Darvino šalininkai ir priešininkai Wallace, Haeckelis, Huxley (Nr. 66); darvinizmo raida (Nr. 67); evoliucijos

įrodymai: sistematika, anatomija, palyginimai embriologijoje (Nr. 68); paleontologija, gyvūnų geografija, zoopsichologija (Nr. 69); gyvybės atsiradimas žemėje (Nr. 70); savaiminio gyvybės atsiradimo problema (Nr. 71); žmogaus padėtis tarp antropoidų (Nr. 72); žmogaus kilmė (Nr. 73); darvinizmas ir religija (Nr. 74).

Gali būti, kad ši prof. J. Dembovskio evoliucijos mokslo sklaidos veikla jam skaudžiai atsiliepė vokiečiams okupavus Vilnių. Lenkų pogrindžio 1942 m. gruodžio mėnesio laikraštyje „Niepodległość“ buvo išspausdintas nuosprendis (Wardzyńska 1993), kuriame už bendradarbiavimą su bolševikais nutarta SBU prof. J. Dembovskį įkalinti, atimti piliečio teisę ir konfiskuoti jo turtą. Šis nuosprendis nebuvo tuo metu įvykdytas, tačiau mes nežinome, kokią įtaką prof. J. Dembovskio gyvenimui Vilniuje padarė šis įvykis.

1943 m. rugsėjo mėn. prof. J. Dembovskis kartu su didele lenkų inteligentų grupe buvo gestapo suimtas ir įkalintas Pravieniškių lageryje. Tų pačių metų lapkričio 11 d. dalis suimtųjų, kartu su jais ir J. Dembovskis, buvo paleisti (Pasierbska 1993; Zaszwot 1993). Raudonajai armijai užėmus Vilnių, 1944 m. prof. J. Dembovskis išvyko į Maskvą.

Nesėkmingi vokiečių okupacijos metai buvo ir prof. J. Dembovskio katedros darbuotojams. Vokiečiams užėmus Vilnių, 1941 m. nusižudė vyriausiasis asistentas M. Cheifecas (Zaszwot 1993), o laborantas R. Krotas buvo kalinamas Vilniuje ir Kaune (Arnastauskienė, Jakimavičius 1975).

Prof. J. Dembovskio gyvūnų elgesio ir protistų fiziologijos tyrimai Vilniaus universitete Lietuvai atgavus Vilnių nebuvo pratęsti, tačiau jo knygos „Gyvūnų psichologija“ ir „Beždžionių psichologija“, išverstos į rusų kalbą, buvo žinomos mūsų biologams ir galėjo turėti įtakos gyvūnų elgesio tyrinėjimams.

Išvados

1. Prof. J. Dembovskis 10 metų gyveno Vilniuje (1934–1944). 1934–1939 m. buvo Stepono Batoro universiteto Bendrosios biologijos katedros vedėjas, vadovavo moksliniams tyrimams.
2. Prof. J. Dembovskio gyvūnų elgesio tyrimai buvo nauja mokslo tyrimų kryptis Stepono Batoro universitete.
3. Kita svarbi prof. J. Dembovskio domėjimosi sritis buvo evoliucijos mokslas: šiais klausimais 1934–1941 m. jis skaitė paskaitas, rašė mokslinius veikalus bei mokslo populiarinimo straipsnius.
4. Dėl politinės situacijos 1941–1944 m. buvo nepalankūs prof. J. Dembovskio mokslinei veiklai ir net pavojingi jo gyvenimui. 1944 m. profesorius išvyko iš Vilniaus.

Padėka

Reiškiamo padėką habil. dr. Henrykai Ilgiewicz už pagalbą renkant medžiagą straipsniui.

Literatūra

- Aleksa, K. 1931. Zoopsichologijos bruožai, *Kosmos* 12: 373–400.
- Arnastauskienė, T.; Jakimavičius, A. 1975. *Lietuvos zoologai XVIII–XX a.* Vilnius. 431 p.
- Biziulevičius, S. 1999. *Lietuvos zoologijos istorijos bruožai.* Vilnius. 1117 p.
- Brzęk, G. 1988. *Stacja Hydrobiologiczna na Wigrach.* Lublin: Wydawnictwo Lubelskie. 479 s.
- Dembowski, J. 1936. *Darwin.* Warszawa: Nasza Księgarnia. 149 s.
- Dembowski, J. 1937a. *Skrypt z biologii ogólnej: do użytku studentów II kursu medycyny i I kursu farmacji* U.S.B. Wyd. 2 poprawione. Wilno. 231 s.
- Dembowski, J. 1937b. Beiträge zum Instinkt-problem, *Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres*, Ser. B: 71–90.
- Dembowski, J. 1938. Über die Rhythmik der Parameciumteilungen, *Acta Biologica Experimentia* 12(3): 22–33.
- Dembowski, J. 1940. J. P. Pawlow, *Kurjer Wileński* 51.
- Dembowski, J. 1941a. Karol Robert Darwin, *Prawda Wileńska* 38.
- Dembowski, J. 1941b. Podstawy darwinizmu, *Prawda Wileńska* 59–74.
- Dryl, S.; Kuźnicki, L. 1964. Jan Dembowski (26 XII 1889–22 IX 1963), *Przegląd zoologiczny* 8(3): 191–201.
- Jegelevičius, S. 1994a. Lietuviško universiteto formavimasis Vilniuje, iš *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*. Vilnius, 235–246.
- Jegelevičius, S. 1994b. Negandų laikotarpis (1940–1944), iš *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*. Vilnius, 247–264.
- Kuźnicki, L. 1964. Działalność naukowa i społeczna prof. dr. Jana Dembowskiego, *Kosmos* 1: 4–12.
- Kuźnicki, L. 1968. *Okiem biologa i ze spuśiny Jana Dembowskiego.* Warszawa. 291 s.
- Pasierbska, H. 1993. *Ponary Największe miejsce kaźni koło Wilna (1941–1944).* Warszawa.
- Rocznik Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilne.* 1938–1939. Wilno.
- Skirkevičius, A.; Skirkevičienė, Z. 1992. *Feromonų tyrimai Lietuvoje.* Vilnius. 129 p.
- Skład. Uniwersytet Stefana Batorego w Wilne. Skład Uniwersytetu w roku 1933/34.*
- Skład. Uniwersytet Stefana Batorego w Wilne. Skład Uniwersytetu w roku 1934/35.*
- Spis. Uniwersytet Stefana Batorego w Wilne. XVII Spis Wykładów w roku akademickim 1934/35.*
- Spis. Uniwersytet Stefana Batorzo w Wilne. XIX Spis Wykładów w roku akademickim 1936/37.*
- Spis. Uniwersytet Stefana Batorzo w Wilne. XX Spis Wykładów w roku akademickim 1937/38.*
- Spis. Uniwersytet Stefana Batorzo w Wilne. XXI Spis Wykładów w roku akademickim 1938/39.*
- Szlep, R. 1955. Jan Dembowski Prezes Polskiej Akademii nauk, *Nauka Polska* 3(4): 73–88.
- Šveistytė, A.; Jurkevič, A. 2002. Sector of neurohumoral regulation at the institute of Ecology: the 50-year anniversary at the turn of the century, *Acta zoologica Lituanica* 12(1): 97–99.
- Wardzyńska, M. 1993. *Sytuacja ludności polskiej w generalnym komisariacie Litwy czerwiec 1941–lipiec 1944.* 291 s.
- Wielka Encyklopedia PWN.* 2002. No 7. Warszawa.
- Zaszwot, L. 1993. Materiały dotyczące tajnego nauczania w Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie w latach 1939–1946, *Kwartalnik Historii nauki i techniki* 38(4): 71–118.
- Большая медицинская энциклопедия.* 1977. Т. 7. Москва: Советская энциклопедия. 428 с.
- Дембовский, Я. 1942. Адаптация инфузории к солям одновалентных металлов, *Известия Академии Наук СССР, Отдел биологических наук* 3: 181–185.
- Дембовский, Я. 1959. *Психология животных.* Москва: Иностранная литература. 331 с.
- Дембовский, Я. 1963. *Психология обезьян.* Москва: Иностранная литература. 386 с.

JAN DEMBOWSKI AS A PROMINENT SCIENTIST, BIOLOGIST AND ZOO-PSYCHOLOGIST AND HIS ACTIVITIES IN VILNIUS IN 1934–1944

Alina Šveistytė, Violeta Apšegaitė

*Institute of Ecology of Vilnius University,
Akademijos g. 2, LT-08412 Vilnius, Lithuania
E-mail: apviola@ekoi.lt*

Summary. In 1934–1944, a prominent scientist, biologist, zoo-psychologist Prof. Jan Bohdan Dembowski (1889–1963) lived in Vilnius. In 1934–1939, he was a professor of general biology at Stephan Bator University. Besides the lectures delivered at the university, he conducted scientific experimental research on animals and physiology of protists. Animal behaviour was a new scientific trend at Vilnius University. In 1940–1941, numerous articles making the theory of evolution more and more popular were published by J. Dembowski. Within the period from 1941 to 1944, the political situation became dangerous for his life, and therefore in 1944, J. Dembowski departed from Vilnius.

Keywords: J. Dembowski, Vilnius, Stephan Bator University.

Dr. **Alina Šveistytė** 1960–2000 m. dirbo mokslo darbuotoja, sektoriaus vadove Lietuvos mokslų akademijos Biologijos institute. Jos skelbtų publikacijų temos – organizmų neuroendokrininė reguliacija, gyvūnų elgsenos reguliacija ir mokslo istorija. 2002 m. ji kartu su bendraautoriais V. Būda, A. Jurkevič, V. Karaliumi už gyvūnų elgsenos reguliatorių tyrimus gavo Lietuvos mokslo premiją.

Dr. **Violeta Apšegaitė** yra Vilniaus universiteto Ekologijos instituto mokslo darbuotoja. Jos mokslinių interesų sritis – cheminė ekologija (žolėdžio ir augalo sąveikos, augalų antriniai metabolitai). Domisi mokslo istorija.

Dr. **Alina Šveistytė** was a senior researcher and the Head of the sector at the Institute of Biology at Lithuanian Academy of Sciences in 1960–2000. She has published papers on neuroendocrine regulation, behaviour regulation and the history of science. She was awarded the Lithuanian National Prize in Science (2002) for her investigations into the regulation of animal behaviour (together with V. Būda, A. Jurkevič, V. Karalius).

Dr. **Violeta Apšegaitė** is a researcher at the Institute of Ecology of Vilnius University. Her research mainly focuses on the chemical ecology of herbivore-plant interactions and plant defence chemistry. She is also interested in the history of science.